

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΥΠΡΟΥ ΕΝ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ

Φραγκοκρατία-Ενετοκρατία (1191-1570/1)

Οθωμανική κυριαρχία (1570/1-1878)

Την κατάσταση της ορθοδόξου εκκλησίας της Κύπρου, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τις δύο περιόδους, τη λατινική και την οθωμανική, θα περιγράψουμε με κάθε δυνατή συντομία από αγιολογική και κανονική άποψη, παραθέτοντας και στοιχεία των θεολογικών και λειτουργικών συζητήσεων κατά τη λατινική κυρίως περίοδο, χωρίς να παραγνωρίζονται οι πολιτικές διαστάσεις.

Ι. Η ΑΓΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΜΕΣΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΥΛΗΤΙΣΜΟΥ

Εκτός από την ίδρυση της λατινικής εκκλησίας, την εγκαθίδρυση λατινικής ιεραρχίας και την άφιξη και δραστηριοποίηση μοναχικών ταγμάτων, που όπως είναι αυτονόητο, αυξήθηκαν μετά την κατάληψη της Παλαιστίνης από τους οθωμανούς, φαίνεται να επιστρατεύθηκε και η «αγιότητα» για τον προσηλυτισμό των ελλήνων και των άλλων μη λατινικών ομολογιών προς το λατινικό δόγμα και ήθος. Υπάρχουν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα που φανερώνουν την τάση αυτή. Πρόκειται, πρώτον, για την περίπτωση του παπικού λεγάτου Πέτρου Θωμά, καρμελίτη μοναχού, ο οποίος ανυψώθηκε σε επίσκοπο της λατινικής επισκοπής Κορώνης στην Πελοπόννησο. Ο βιογράφος του Philippe de Mézières, καγκελάριος της Κύπρου και στενός συνεργάτης του Πέτρου Θωμά φροντίζει να παρουσιάσει τον άνδρα ως κάτοχο αγιότητας που επιτελούσε θαύματα ενόσω βρισκόταν ακόμα εν ζωή. Σύμφωνα με τη διήγηση αυτή, ο Πέτρος Θωμάς έσωσε από βέβαιο πνιγμό, ένεκα ισχυρής τρικυμίας, όσους επέβαιναν πλοίου από τη Ρόδο με προορισμό την Κύπρο. Προς τούτο χρησιμοποίησε την προσευχή του και έριξε στα τρικυμισμένα νερά τον προσωπικό του σταυρό για κατάπαυση της τρικυμίας. Εξ άλλου, επέδειξε ιδιαίτερη ανδρεία κατά τη ναυτική εκστρατεία του βασιλιά Πέτρου Α΄ κατά της Αλεξάνδρειας το 1365, όπου τέθηκε ακάλυπτος επί κεφαλής της απόβασης, διερχόμενος εν μέσω των εχθρικών μουσουλμανικών βελών.

Ο Πέτρος Θωμάς δραστηριοποιήθηκε στη στερεά Ελλάδα, στην Κρήτη και στην Κύπρο με σκοπό να εκριζώσει την αίρεση και το σχίσμα των Ελλήνων και να τους οδηγήσει σε υποταγή στην εκκλησία της Ρώμης. Στην Κύπρο, την οποία επισκέφθηκε ως παπικός λεγάτος το 1360, θέλοντας να επιβάλει το λατινικό εκκλησιαστικό ήθος στους Έλληνες, κάλεσε τους Έλληνες αρχιερείς στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας στη Λευκωσία με σκοπό να τους επιβάλει την υποταγή στη λατινική εκκλησία. Σώθηκε με παρέμβαση του αδελφού του Βασιλιά της Κύπρου Πέτρου Α΄, που πρίγκιπα της Αντιόχειας Ιωάννη, από το μαινόμενο πλήθος των Ελλήνων που όρμησαν στο ναό να τον δολοφονήσουν, γνωρίζοντας τις προθέσεις του. Ο Πέτρος Θωμάς απέθανε στην Αμμόχωστο στις 6 Ιανουαρίου 1366 και ετάφη στην εκεί εκκλησία του τάγματος των καρμελιτών. Κατά το βιογράφο του, μετά το θάνατό του συνέχισε να επιτελεί θαυμαστά γεγονότα και το άφθορο σώμα του ανέβλυζε μύρον. Ένεκα της αφοσιώσεως του στην εκκλησία της Ρώμης αγιοποιήθηκε και εντάχθηκε στο αγιολόγιο της δυτικής εκκλησίας. Η τιμή του ορίσθηκε στις 29 Ιανουαρίου.

Η επόμενη ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι αυτή της σουηδής μοναχής αγίας Brigit, η οποία χρησιμοποίησε την προφητεία και τις αποκαλύψεις για την επίτευξη του σκοπού της. Σύμφωνα με τη δική της διήγηση, ενώ βρισκόταν στα Ιεροσόλυμα δέχθηκε αποκάλυψη από τον Σωτήρα Χριστό σύμφωνα με την οποία επέκειτο μεγάλη κρίση κατά της Κύπρου. Ανήγγειλε την αποκάλυψη αυτή πρώτα στον βασιλιά της Κύπρου Πέτρο Β΄ με επιστολή της προς αυτόν και στη συνέχεια, όταν ήλθε στην Αιμιόχωστο (8 Οκτωβρίου 1372), διεμήνευσε την οπτασία της. Σύμφωνα με αυτήν, οι κάτοικοι γενικά καλούνται από τον Σωτήρα Χριστό να μετανοήσουν. Εξειδικευμένα, καλούνται οι ανυπότακτοι έλληνες με τους λόγους του ίδιου του Σωτήρος Χριστού. «Ένα μόνο έχω τοποτηρητήν επί της γης, τον άκρον αρχιερέα της Ρώμης. Όσοι από αλαζονεία ή από άλλα εγκόσμια αμαρτήματα απειθούν σ' αυτόν θα είναι ανάξιοι της παρουσίας Μου μετά θάνατον. Μάθετε, ώ έλληνες, ότι ούτε η αυτοκρατορία σας, ούτε όλες οι άλλες δυνάμεις σας θα εξακολουθήσουν να βρίσκονται σε ασφάλεια και ειρήνη, αλλά θα είναι πάντοτε εκτεθειμένες στις προσβολές του εχθρού, εάν δεν σπεύσετε με μετάνοια προς την εκκλησία της Ρώμης και συμμορφωθείτε πλήρως με τους νόμους και με τη διδασκαλία της». Η Brigit, που απέθανε το 1373, λίγο μετά την επίσκεψη της στην Αιμιόχωστο, είχε αγιοποιηθεί από την εκκλησία της Ρώμης το 1391.

Η κατηγορία που εμφανίζεται εδώ ως προφητεία και φέρει τους έλληνες ως σχισματικούς και αιρετικούς, υπεύθυνους ενώπιον του Θεού για τα δεινά της Κύπρου, επικράτησε ως επαναλαμβανόμενο μοτίβο (topos) μέχρι ή και μετά την κατάληψη της Κύπρου από τους οθωμανούς τούρκους (1570/71). Ο λατίνος επίσκοπος Πάφου, που βρισκόταν στη Λευκωσία κατά την πολιορκία και κατάληψη της (1570) και εμπύχωσε τους υπερασπιστές της πόλεως, έκρινε σκόπιμο να τονίσει ότι αυτό που συμβαίνει τιμωρία από τον Θεό και επέρριψε την ευθύνη στους σχισματικούς έλληνες. Υπενθυμίζουμε, άλλωστε, ότι η κατηγορία κατά των ελλήνων ως αιρετικών ή ως σχισματικών υπάρχει από την αρχή της διαιρέσεως των εκκλησιών. Για την Κύπρο, ήδη στις 5 Μαρτίου 1231, οι δεκατρείς μοναχοί της μονής Καντάρας οδηγήθηκαν στον διά πυρός μαρτυρικό θάνατο με την κατηγορία της αιρέσεως επειδή απέρριπταν τη χρήση του άζυμου άρτου στην ευχαριστία. Τον τόπο αυτό θα τον συναντήσουμε να επαναλαμβάνεται και από πολλούς άλλους δυτικούς συγγραφείς και περιηγητές.

Βεβαίως, από την πλευρά τους οι ορθόδοξοι, όχι μόνο ως αντίδραση στις ανωτέρω περιπτώσεις, αλλά σε πλείστες άλλες προσπάθησαν να αποδείξουν ότι η δική τους πίστη είναι πιο αυθεντική από εκείνη των λατίνων. Ο Λεόντιος Μαχαιράς καταγράφει, για την ίδια περίοδο, τη διαμάχη που υπήρχε μεταξύ των δύο αντιμαχομένων εκκλησιών και προβάλλει εκτός των άλλων και την περίπτωση του τεμαχίου του τιμίου Σταυρού που βρισκόταν στην Τόχνη και επιτελούσε πολλά θαύματα. Σημειώνει ότι, οι λατίνοι ζήλευαν και διέδιδαν πως δεν είναι θαύματα του Σταυρού, αλλά οι έλληνες κάνουν τα υποτιθέμενα θαύματα με μαγικούς τρόπους (§ 67). Για την κατοχύρωση της θαυματουργικής ενέργειας του Σταυρού υπάρχει μία ολόκληρη διήγηση την οποία καταγράφει ο Λεόντιος Μαχαιράς και στην οποία εμπλέκονται έλληνες και λατίνοι, ή και αυτός ο ίδιος ο βασιλιάς Ούγος Δ΄ (1324-1359) και μέλη της οικογένειας του (§§ 67-77). Επιστρατεύθηκαν ακόμα και οι θαυματουργικές ιδιότητες των εικόνων εναντίον των ακρίδων για να αποδειχθεί η γνησιότητα των ορθοδόξων συμβόλων. Στις δύο αυτές περιπτώσεις εμπλέκεται προσωπικά και ο πατριάρχης Αντιοχείας Ιγνάτιος που βρισκόταν στην Κύπρο την περίοδο αυτή,

με στόχο να αποδειχθεί από μία πατριαρχική αυθεντία η γνησιότητα της ορθόδοξου πίστεως.

Το γενικότερο αγιολογικό τοπίο της Κύπρου φαίνεται να λαμβάνει από μέρους της κρατούσας λατινικής εκκλησίας, μία συγκεκριμένη μορφή. Ενώ τονίζονται οι ιστορικοί αγιολογικοί τόποι, όπως τιμή αγίων, τόποι προσκυνημάτων κ.λπ., υπάρχει ιδιαίτερη προτίμηση ή και διαφορετική αξιολόγηση από αυτή που έκανε πριν η ορθόδοξη εκκλησία κατά τη βυζαντινή περίοδο. Ενώ, π.χ. δεν αγνοείται η σημαντικότητα του κύριου αποστόλου Βαρνάβα, ως αποστόλου της τοπικής εκκλησίας, για τη διοικητική οργάνωση της λατινικής εκκλησίας προβάλλεται ένα άλλο κριτήριο με αναφορά στον απόστολο Παύλο που έχει άμεση σχέση με την εκκλησία της Ρώμης και με την Πάφο. Με το κριτήριο αυτό, για τη λατινική εκκλησία τουλάχιστον, δεν είναι πλέον ο θρόνος του αποστόλου Βαρνάβα που καθίσταται τό εκκλησιολογικό κέντρο της ζωής και παραδόσεως της εκκλησίας Κύπρου που αντανάκλαται και στη διοικητική της οργάνωση, αλλά η σχέση του αποστόλου Παύλου με την Πάφο (Πράξ. 13:4-12). Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς μέσα από τα κείμενα των επιστολών διαφόρων παπών σχετικών με τα ζητήματα της Κύπρου, με βάση το κριτήριο αυτό, η Πάφος αποβαίνει η πρώτη εκκλησιαστική περιφέρεια μετά τη Λευκωσία, πρωτεύουσα του βασιλείου, και ενώ η Πάφος ήταν πολιτικά και πληθυσμιακά ασήμαντη, ο λατίνος επίσκοπος Πάφου τις πλείστες των περιπτώσεων είναι εκπρόσωπος των οικονομικών και εκκλησιαστικών παπικών συμφερόντων στην Κύπρο. Στις δύο σημαντικές πόλεις του βασιλείου, Λευκωσία και Αμμόχωστο, οι καθεδρικοί ναοί είναι αφιερωμένοι στην Αγία Σοφία και στον Άγιο Νικόλαο αντίστοιχα. Στην Πάφο τονίζεται η «στήλη» του απ. Παύλου. Αντίθετα, στον έλληνα επίσκοπο Σολέας παραχωρήθηκε ο ναός του απ. Βαρνάβα στη Λευκωσία, ο οποίος δεν υπάρχει σήμερα, ενώ στην Αμμόχωστο, η ελληνική επισκοπή έχει το ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, δίπλα από τον οποίο υπάρχει ο αρχαιότερος ναός του αγ. Συμεών και μνημείο του αγ. Επιφανίου.

Εξ άλλου, μέσα από τις ποικίλες διηγήσεις δυτικών περιηγητών, παρατηρούνται σταθερές και επαναλαμβανόμενες αγιολογικές αναφορές, όπως, η παράδοση της αγ. Ελένης και του Σταυρού στην Κύπρο, η μονή Σταυροβουνίου, τόπος προσκυνήματος για τους περιηγητές, ο αγ. Επιφάνιος ως πρόσωπο που αναφέρεται σε σχέση με την Κωνσταντία, η αγ. Αικατερίνη με την παράδοση της γεννήσεώς της στην Κωνσταντία, όπου και το σπίτι όπου γεννήθηκε και η φυλακή της έξω από την πόλη κ.ά. Ο παπικός λεγάτος Εύδων είχε προτρέψει τους λατίνους της Κύπρου να τιμούν μεταξύ των αγίων της Κύπρου τους Βαρνάβα, Επιφάνιο, Παρτίωνα, Νικάνωρα, Τυχικό, Ιάσωνα, Σπυρίδωνα, Αμίων, Αλέξανδρο, Ποτάμιο και Νεμέσιο. Οι αναφορές των περιηγητών περιορίζονται κατά κανόνα στους χώρους εκείνους όπου δραστηριοποιούνται οι λατίνοι κρατούντες και σχεδόν αγνοείται η ορθόδοξη ελληνική αγιολογική πρακτική και παράδοση. Οι περιηγητές, σχεδόν στο σύνολό τους, επισκέπτονται τόπους με εκκλησιαστικό και αγιολογικό ενδιαφέρον αυτούς που ήσαν υπό τη λατινική κυριαρχία. Είναι προφανές ότι αντιγράφουν πληροφορίες από προηγούμενους, πολλές φορές άκριτα και γι' αυτό επαναλαμβάνονται πολλές ανακρίβειες, ακόμα και για τους αυτόχθονες κατοίκους.

II. ΚΑΝΟΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΥΠΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ - ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

Για την ανατολική εκκλησία στο σύνολό της οι κανονικές αποφάσεις είτε των οικουμενικών, είτε τοπικών συνόδων, που ρύθμιζαν το πολίτευμα της εκκλησίας, ήταν ισχυρές και απαραβίαστες, όπως ο θεσμός της πενταρχίας των πατριαρχών, ή η ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της εκκλησίας Κύπρου, κατά συνέπεια δε και η εκκλησιαστική δικαιοδοσία κάθε τοπικής εκκλησίας. Αρχές του κανονικού δικαίου εφαρμόζεε κατά την εν λόγω περίοδο και η εκκλησία της Ρώμης, αλλά οι κανονικές πράξεις στις οποίες προέβαινε καταδεικνύουν ότι ενεργούσε ως η μόνη παγκόσμια εκκλησία που είχε δικαίωμα κανονικών ρυθμίσεων ανεξάρτητων από αποφάσεις οικουμενικών και τοπικών συνόδων. Παράδειγμα αποτελεί η για πολλοστή φορά επίκληση, όσον αφορά την εκκλησιαστική κατάσταση στην Κύπρο όπως αυτή διαμορφώθηκε με την εγκατάσταση της λατινικής ιεραρχίας, κανονιστικής διατάξεως της Δ' συνόδου του Λατερανού (1215-1216), σύμφωνα με την οποία απαγορεύεται η ύπαρξη δύο επισκόπων στον αυτό τόπο. Η διάταξη αυτή αποτελεί επανάληψη αρχής του κανονικού δικαίου της αρχαίας εκκλησίας, βάσει του οποίου ο επίσκοπος ήταν ο πρόεδρος της τελέσεως της μίας και μοναδικής ευχαριστίας στην τοπική εκκλησία.

Η κανονική αρχή επί της οποίας στηρίχθηκε η ίδρυση λατινικής εκκλησίας στην Κύπρο υπό του Ρώμης είναι το μητροπολιτικό σύστημα. Ο λατίνος επίσκοπος Λευκωσίας ήταν ο μητροπολίτης, με όλα τα δικαιώματα συγκλήσεως και προεδρίας των συνόδων, γι' αυτό και ορίσθηκε με παπικό σιγίλλιο πότε θα φέρει το ωμοφόριο (pallium) κατά τον λατινικό τύπο. Το δικαίωμα εκλογής και χειροτονιών είναι συγκεχυμένο, γιατί η εθιμική τάξη της Ρώμης δέν επέτρεπε την εξ ολοκλήρου ανεξαρτητοποίηση μιας τοπικής Εκκλησίας, όπως συμβαίνει με τις ορθόδοξες αυτοκέφαλες εκκλησίες. Για το λόγο αυτό, αν και υπάρχει διάταξη του τρόπου εκλογής παρατηρείται η σύγχυση, άλλοτε να τοποθετούνται επίσκοποι στις λατινικές επισκοπές από τους πάπες, άλλοτε δε να εκλέγονται από το προβλεπόμενο σώμα της λατινικής εκκλησίας Κύπρου ή ακόμα και να ανατίθεται διαποίμανση κάποιων επαρχιών στους λατίνους Πατριάρχες Αντιοχείας ή και Ιεροσολύμων.

Οι λατίνοι επίσκοποι Αμμοχώστου, Πάφου και Λεμεσού ήταν επίσκοποι υπό τον λατίνο αρχιεπίσκοπο Λευκωσίας, με ρυθμίσεις ακόμα που προέβλεπαν τα έσοδα κάθε επαρχίας είτε από εισοδήματα αγροκτημάτων, είτε από φόρους. Η Λευκωσία επελέγη ως έδρα του αρχιεπισκόπου γιατί ήταν συγχρόνως και η έδρα του βασιλείου. Η Αμμόχωστος είχε σημασία ένεκα της μεγάλης εμπορικής κινήσεως του λιμανιού, ενώ η Πάφος φαίνεται να είχε αξία ένεκα της παράδοσης που συσχετίζει την πόλη με τον απ. Παύλο. Σε πολλές περιόδους, ο λατίνος επίσκοπος Πάφου εκπροσωπούσε τον ίδιο τον πάπα. Στις διάφορες επιστολές τοποθετείται πρώτα η Πάφος και έπειτα η Αμμόχωστος και Λεμεσός, ή Λεμεσός και Αμμόχωστος. Αυτό, κατά την άποψή μας, επηρέασε στη συνέχεια την κανονική δομή και οργάνωση της ορθόδοξου Εκκλησίας, όπως θα διαπιστώσουμε κατά την οθωμανική περίοδο, και η Πάφος παρέμεινε πρώτη μετά τον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Το λεγόμενο συνταγματίο που εφαρμόζεται ακόμα και σήμερα για τις τέσσερεις πρώτες εκκλησιαστικές επαρχίες, περιλαμβανομένης και της αρχιεπισκοπής, αποτελεί συνέχεια της λατινικής οργάνωσης.

Η ορθόδοξη εκκλησία Κύπρου κατά τη βυζαντινή περίοδο διέθετε πέραν των δεκατριών επισκοπών, ο δε επίσκοπος Κωνσταντίας ήταν ο αρχιεπίσκοπος της εκκλησίας Κύπρου, ενδεδυμένος με όλα τα κανονικά δικαιώματα εκλογής και χειροτονίας επισκόπων και προεδρίας της επαρχιακής συνόδου της κυπριακής εκκλησίας, κατά την εθιμική τάξη των ανατολικών εκκλησιών. Μία από τις πρώτες «κανονικές» - αντικανονικές - πράξεις της εκκλησίας της Ρώμης ήταν ο αυθαίρετος περιορισμός του αριθμού των ορθοδόξων επισκόπων σε μόνο τέσσερεις, τον Σολέας με επαρχία τη Λευκωσία και έτσι καθιερώθηκε ως ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος Κύπρου, ο Πάφου με έδρα την Αρσινόη, ο Αμμοχώστου με έδρα την Καρπασία, και ο Λευκάρων με δικαιοδοσία τη Λεμεσό και Λάρνακα.

Οι κανονικές αρχές, επί των οποίων βασίσθηκε η δομή αυτή ήταν, όπως αναφέρθηκε πριν, το ασυμβίβαστο της συνύπαρξης δύο επισκόπων στον ίδιο τόπο. Εφ' όσον δε οι πόλεις αποτελούσαν έδρες των λατίνων επισκόπων, οι ορθόδοξοι έπρεπε να εγκατασταθούν σε άλλους οικισμούς, λιγότερο σημαντικούς, αλλά εντός των ορίων των αντίστοιχων λατινικών επισκοπών, δεδομένου ότι ήσαν υπό τον αντίστοιχο λατίνο επίσκοπο. Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται από τους μελετητές ότι οι ρυθμίσεις αυτές δεν γίνονταν ποτέ με τη συγκατάθεση ή και τη σύμφωνη γνώμη της αυτόχθονος ελληνικής ορθοδόξου εκκλησίας. Η λατινική Εκκλησία στις πλείστες των περιπτώσεων είχε τη στήριξη των πολιτικών αρχών, οι δε αυτόχθονες κατά το μεγαλύτερο μέρος ανήκαν στη τάξη των δουλοπάροικων και πολλές αποφάσεις λαμβάνονταν ερήμην τους είτε στη Ρώμη είτε στη Λυών είτε στη Λευκωσία είτε στην Ανίγνον ή και αλλού.

Η συνείδηση της εκκλησίας της Ρώμης βασιζόταν στην ερμηνευτική των λόγων του Χριστού προς τον απ. Πέτρο (Μτθ 16:18 και Λκ 6:48) και επομένως έχει την πέτρινο παράδοση από την οποία πηγάζει η εξουσία της. Έτσι έχει την κυριαρχία και την ηγεσία όλων των εκκλησιών. Κατά συνέπεια όλες οι κατά τόπους εκκλησίες πρέπει να ακολουθούν το δόγμα της εκκλησίας της Ρώμης ως της μητέρας και διδασκάλου εκκλησίας (*mater omnium fidelium et magistra*), η οποία τρέφει τις θυγατέρες εκκλησίες. Δεν έγινε ποτέ αποδεκτή από την εκκλησία της Ρώμης η απόρριψη αυτών των διεκδικήσεων από τις ανατολικές εκκλησίες. Έτσι λοιπόν, ενώ φαίνεται να χρησιμοποιεί κανονικές και εκκλησιολογικές αρχές, στην ουσία με την ίδρυση λατινικών εκκλησιαστικών οντοτήτων σε δικαιοδοσίες άλλων εκκλησιών, καταργεί η ίδια κανονικές αποφάσεις οικουμενικών Συνόδων και ερμηνεύει κατά το δοκούν κανονικές διατάξεις. Το παράδειγμα της Κύπρου είναι ενδεικτικό.

Έπειτα από την ίδρυση της λατινικής εκκλησίας στη Κύπρο και τη ριζική αλλαγή του κανονικού status της ορθοδόξου εκκλησίας του τόπου, ακολούθησαν και άλλα μέτρα για την υποταγή της εκκλησίας αυτής στη Ρώμη και την επιβολή του λατινικού εκκλησιαστικού ήθους με την αποδοχή του πρωτείου του πάπα και του ρωμαιοκαθολικού δόγματος. Οι διάφορες κατά καιρούς αποφάσεις είχαν ληφθεί είτε από λατινικές συνόδους στην Κύπρο, είτε με παπικές αποφάσεις που ανακοινώθηκαν μέσω επιστολών:

Οι δύο σύνοδοι, Λεμεσού (1220) και Αμμοχώστου (1222). Κατά τα έτη 1220 έως 1222 πραγματοποιήθηκε η σύνοδος της Λεμεσού (1220) και η σύνοδος της Αμμοχώστου (1222). Στο χρονικό διάστημα μεταξύ των συνόδων αυτών αναπτύχθηκε επιστολογραφία του Πάπα Ονώριου (1222), προς τη λατινική εκκλησία της Κύπρου. Το αποτέλεσμα των συνόδων και της επιστολογραφίας

αντανακλάται στις συμφωνίες των δύο αυτών συνόδων με αποφάσεις που αφορούσαν την ελληνική εκκλησία της Κύπρου. Όλες αυτές οι διατάξεις είναι ανάλογες με εκείνες που είχαν εφαρμοσθεί στο βασίλειο της Ιερουσαλήμ, όταν είχε εγκατασταθεί η λατινική ιεραρχία και εκεί: α) τίθεται υπό τον απόλυτο έλεγχο της λατινικής ιεραρχίας ο ορθόδοξος κλήρος και ο μοναχισμός με τον έλεγχο των χειροτονιών και του αριθμού των κληρικών και μοναχών, β) το βασικότερο όλων είναι η απόφαση να υπάρχουν του λοιπού μόνο τέσσερις έλληνες επίσκοποι στις αντίστοιχες τέσσερις εκκλησιαστικές επαρχίες στις οποίες είχε διαιρεθεί η Κύπρος εκκλησιαστικά και διοικητικά. Στην επαρχία της Λευκωσίας για τον έλληνα επίσκοπο ορίζεται ως έδρα η Σολέα. Για την Πάφο η Αρσινόη, για τη Λεμεσό τα Λεύκαρα και για την Αμμόχωστο η Καρπασία.

Πριν η κυπριακή ορθόδοξη εκκλησία οδηγηθεί στην κατάσταση που επέβαλε με την *Bulla Cypria* ο πάπας Αλέξανδρος ο Δ', είχε μεσολαβήσει η περίοδος επί πάπα Ιννοκέντιου με ηπιότερη συμπεριφορά της λατινικής εκκλησίας προς την ελληνική. Προφανώς αποσκοπούσε στον κατευνασμό των αντιδράσεων που προκλήθηκαν ένεκα της προσπάθειας του πάπα Γρηγορίου Θ' να υποτάξει τον ελληνικό κλήρο στη λατινική εκκλησία με αποτέλεσμα τη φυγή των κυπρίων ιεραρχών και άλλων υψηλόβαθμων κληρικών από την Κύπρο στην αρμενική Κιλικία (1240).

Κατά την περίοδο αυτή, ο έλληνας αρχιεπίσκοπος Νεόφυτος φαίνεται μεν να είναι υποστηρικτής του αυτοκεφάλου της εκκλησίας Κύπρου με την πρότασή του ανασύστασης των επισκοπών που είχαν καταργηθεί και την εκ νέου υπαγωγή του ελληνικού κλήρου στην ελληνική εκκλησία, αλλά κάνει ένα βήμα αλλαγής της κανονικής δομής της εκκλησίας Κύπρου σε σχέση με τις ανατολικές εκκλησίες, προτείνοντας την απ' ευθείας εξάρτηση από την εκκλησία της Ρώμης και τη χρήση του εκκλητίου και του όρκου υποταγής στο Ρώμη και όχι στην τοπική λατινική εκκλησία. Διαφορετικά δεν μπορεί να εξηγηθεί η αντίδρασή του σε δεύτερη επιστολή του οικουμενικού πατριάρχη Γερμανού προς τον κλήρο και το λαό της Κύπρου, ένα χρόνο μετά την απόφαση της λατινικής συνόδου της Αμμοχώστου, κατηγορώντας τον πατριάρχη ότι παρεμβαίνει στα εσωτερικά αυτοκεφάλου εκκλησίας.

Παρά την ηπιότερη στάση του πάπα Ιννοκέντιου, η βασική απαίτηση από την ελληνική εκκλησία ήταν η υπακοή στην εκκλησία της Ρώμης. Αφού έχει επιτευχθεί ο σκοπός αυτός, τότε γίνεται διαβάθμιση θεμάτων που κρίνονται ως ζωτικά και άλλα ως δευτερεύοντα. Κατά συνέπεια, αν και η ακριβής εκκλησιολογία της Ρώμης επιβάλλει ώστε η ενότητα να σημαίνει και λειτουργική ομοιομορφία, εν τούτοις, γράφει ο πάπας, *«ανεχόμεστε τον τύπο τελετών και τη χρήση τους όσο αυτό είναι δυνατόν ενώπιον του Θεού, για να διατηρήσουμε την υπακοή τους στην Εκκλησία της Ρώμης»*.

Η λατινική εκκλησία στην Κύπρο δεν αποδέχθηκε τις ευνοϊκές θέσεις του Ιννοκέντιου προς τους έλληνες. Η έκρυθμη κατάσταση που δημιουργήθηκε προκάλεσε την παρέμβαση του πάπα Αλεξάνδρου (1254-1261), ο οποίος απέστειλε τη γνωστή ως *Bulla Cypria* (3 Ιουλίου 1260). Όχι μόνο δεν λαμβάνονται υπ' όψη τα αιτήματα του αρχιεπισκόπου Νεοφύτου, αλλά η ελληνική εκκλησία Κύπρου οδηγείται σε βαθύτερη υποταγή στη Ρώμη.

Είναι προφανές από το ύφος και το περιεχόμενο ότι ο πάπας θεωρεί εαυτόν ως τη μόνη αυθεντία και τον μόνο παγκόσμιο ρυθμιστή των εκκλησιαστικών

πραγμάτων. Μέσα από την Bulla Cyrria διατυπώνεται η γενικότερη εκκλησιολογία της Ρώμης, όπως επίσης και το πώς αντιλαμβάνεται την έννοια της ενότητας της εκκλησίας μετά το σχίσμα του 1054. Εξ άλλου, ήδη κατά τον χρόνο της συγγραφής της Bulla Cyrria, η ελληνική εκκλησία Κύπρου δεν είναι πλέον η αυτοκέφαλος ανατολική εκκλησία, αλλά ένα μέρωμα εκκλησίας υπό τον Ρώμη. Στην Κύπρο υπάρχουν πλέον δύο μορφές εκκλησιών υπό τον Ρώμη, η λατινική και η ελληνική. Ήδη αναφέρθηκαν προηγουμένως ρυθμίσεις που καθόριζαν τη σχέση των δύο αυτών εκκλησιών με τη Ρώμη καθώς και μεταξύ τους. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο αποφεύγουμε τη χρήση του όρου «ορθόδοξη εκκλησία Κύπρου» και προτιμούμε τον όρο «ελληνική εκκλησία Κύπρου».

Μέχρι την έκδοση της Bulla Cyrria η κανονική δομή της ορθόδοξης εκκλησίας, δέχθηκε αλλεπάλληλες μεταβολές με τη συρρίκνωση της ιεραρχίας και τη υποταγή της στη λατινική. Παρά ταύτα, στη συνείδηση του εκκλησιαστικού και του ελληνικού πληθυσμού, ο επίσκοπος Σολέας λειτουργούσε ως ο αρχιεπίσκοπος των ελλήνων. Δηλαδή έγινε αποδεκτή η αλλαγή της έδρας της εκκλησίας Κύπρου από την Κωνσταντία - Αμιόχωστο στη Λευκωσία, εφ' όσον ήταν πλέον η πρωτεύουσα του βασιλείου της Κύπρου, έστω και αν εξαναγκάστηκε να έχει έδρα τη Σολέα. Το διαπιστώσαμε με τον Νεόφυτο Σολέας και επί του προκειμένου με τον Γερμανό. Το γεγονός της υποταγής στην εκκλησία της Ρώμης φαίνεται, αφ' ενός μεν, από την όλη διαχείριση εκ μέρους του πάπα του ζητήματος κανονικότητας της εκλογής του Γερμανού και της προσωπικής εύνοιας του πάπα Αλεξάνδρου προς τον Γερμανό, τον οποίο αποκαλεί «σεβαστό αδελφό Γερμανό, αρχιεπίσκοπο των ελλήνων του βασιλείου της Κύπρου» (Bulla Cyrria §2). Από την άλλη όμως, διαλαμβάνεται ότι, του λοιπού στην Κύπρο, θα υφίστανται μόνο τέσσερις κανονικές επισκοπές, εκείνη του λατίνου αρχιεπισκόπου στη Λευκωσία και των άλλων λατινικών επισκοπών Πάφου, Αμμοχώστου και Λεμεσού. Μετά την παραίτηση ή τον θάνατο του Γερμανού, δεν θα εκλέγεται έλληνας αρχιεπίσκοπος, αλλά επίσκοπος υπό τον λατίνο αρχιεπίσκοπο, όπως και οι άλλοι τρεις επίσκοποι Πάφου, Αμμοχώστου και Λεμεσού και θα είναι υπό τους αντίστοιχους λατίνους αρχιερείς. Με εντολή του Πάπα, που περιλαμβάνεται στη Bulla Cyrria, ο Γερμανός τοποθετείται στη Σολέα και ο Νείλος από τη Σολέα τοποθετείται στη χηρεύουσα επισκοπή της Πάφου στην Αρσινόη. Κατά συνέπεια,, με τις ρυθμίσεις αυτές, παύει να υφίσταται, έστω ανεξάρτητη, ελληνική εκκλησιαστική οντότητα, γιατί γίνεται προσπάθεια υπαγωγής και απορρόφησης της από τη λατινική εκκλησία.

Η κρίση της κανονικότητας της εκλογής των επισκόπων της ελληνικής εκκλησίας ανατίθεται στους αντίστοιχους λατίνους επισκόπους στους οποίους ο νεοεκλεγείς, μετά τη χειροτονία του πρέπει να κάνει με συγκεκριμένο κείμενο (§13) όρκο υποταγής στην εκκλησία της Ρώμης. Το μόνο που διατήρησε η ελληνική εκκλησία ήταν η εκλογή και χειροτονία των ελλήνων επισκόπων, δεν χειροτονούνταν δηλαδή από τους λατίνους επισκόπους, αλλά δήλωναν υποταγή σε αυτούς. Επίσης, οι έλληνες επίσκοποι υποχρεώνονταν να λαμβάνουν μέρος είτε στις συνόδους κάθε επαρχίας, είτε στη γενική λατινική σύνοδο υπό τον λατίνο αρχιεπίσκοπο. Λειτουργία διαφορετικής συνόδου της ελληνικής εκκλησίας δεν προβλέπεται (§21).

Βεβαίως, τα μέτρα της Bulla Cyrria δεν έγιναν αποδεκτά με ενθουσιασμό από τον ελληνικό κλήρο και λαό, ούτε και από τους σύριους που διέμεναν στην Κύπρο. Τρία χρόνια περίπου μετά την έκδοση της (3/1/1263), ο διάδοχος του

Αλεξάνδρου πάπας Ουρβανός, απέστειλε επιστολές προς τον λατίνο αρχιεπίσκοπο Λευκωσίας και στις πολιτικές αρχές, στις οποίες διαφαίνεται η υπαρξη σοβαρών προβλημάτων όσον αφορά στην εφαρμογή της Bulla Cypria.

Θέματα Πίστεως - Διοικήσεως. Η ολοκληρωτική πνευματική και κανονική υπαγωγή της ελληνικής εκκλησίας Κύπρου στη λατινική και κατά συνέπεια στη Ρώμη έγινε με τις αποφάσεις της **συνόδου της Λευκωσίας το 1340**, με πρόεδρο τον λατίνο αρχιεπίσκοπο Ηλία. Συμμετείχαν, εκτός των λατίνων επισκόπων Πάφου, Λεμεσού και Αμμοχώστου και πολλών λατίνων κληρικών, οι έλληνες επίσκοποι Λεόντιος Σολέας, Ματθαίος Αρσινόης, Κλήμης Λευκάρων και Μιχαήλ Καρπασίας. Στη σύνοδο αυτή υποχρεώθηκαν τόσο οι έλληνες επίσκοποι, όσο και οι επίσκοποι των άλλων εθνικών ομάδων στην Κύπρο, Μαρωνιτών, Αρμενίων, Νεστοριανών, Ιακωβιτών, να αποδεχθούν και την πίστη της εκκλησίας της Ρώμης κάτω από τα ακόλουθα κεφάλαια: α) περί της αλήθειας της πίστεως της εκκλησίας της Ρώμης, την οποία πρέπει να αποδεχθούν οι κάτοικοι όλων των εθνοτήτων της Κύπρου, β) περί της Τριάδος, περιλαμβανομένης και της διπλής εκπορεύσεως του αγίου Πνεύματος (Filioque), γ) περί της οικονομίας του Υιού, δ) περί της οικουμενικότητας της εκκλησίας της Ρώμης και της σωτηρίας που προσφέρεται μόνο από αυτήν, ε) ο ένας αυτός Θεός είναι που ενεργεί στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη διά των προφητών και αποστόλων, στ) περί της θεάς της ουσίας του Θεού από τους δικαίους μετά το θάνατο, περί της δευτέρας παρουσίας του Χριστού, ζ) περί των επτά μυστηρίων, η) επαναλαμβάνεται ακόμα η θέση περί της μοναδικότητας και οικουμενικότητας της εκκλησίας της Ρώμης, η οποία είναι η μητέρα και διδάσκαλος όλων των πιστών κ.λπ.

Ιωσήφ Βρυέννιος και προσπάθεια ενώσεως της εκκλησίας Κύπρου με τις ορθόδοξες εκκλησίες

Ο μοναχός Ιωσήφ Βρυέννιος, στον οποίο είχε ανατεθεί από το οικουμενικό πατριαρχείο να εξετάσει το αίτημα των κυπρίων να επανενταχθούν στην ορθόδοξη εκκλησία, έγραψε σε φίλο του μοναχό στην Κρήτη: «Και νυν δε ουκ αυτός αίτιος του μη κατά την εξ αρχής ημών πρόθεσιν αποβήναι το σπουδαζόμενον, αλλ' οι προς το μηδέν υφέλεσθαι των προσόντων αυτοίς κακών θέλοντες και ημάς λευθότως υποτάξαι τη Ρώμης πειρώμενοι· ως έγωγε ελοίμην αν του Θεού χωρισθήναι και τη γεέννη μόνος παραδοθήναι, ή την ορθόδοξον Εκκλησίαν, ήτις μόνη τη άνω των προτοτόκων Εκκλησία συνάπτεται, τη των Κυπρίων ενώσαι, ήτις ουδέ εκκλησία εστί κατά τον της αληθείας λόγον αυτόνομος, αλλ' υποτεταγμένη ετέρα, ημίν αντιθέτω κατά πολλά».

Ο Ιωσήφ Βρυέννιος ανέλαβε την αποστολή, κατόπιν αιτήματος των ελλήνων κυπρίων ιεραρχών, να εξετάσει το κατά πόσο ήταν δυνατή η αποκατάσταση της εκκλησιαστικής κοινωνίας της εκκλησίας Κύπρου με τις ορθόδοξες εκκλησίες της ανατολής. Η παρουσία του στην Κύπρο τοποθετείται μεταξύ των ετών 1406 και 1412. Η σύνοδος σενεκλήθη στις 28 Ιουλίου 1406 υπό την προεδρία του και πραγματοποιήθηκε μάλλον στη μονή Αρχαγγέλου στον Αναλιόντα. Έλαβαν μέρος οι έλληνες επίσκοποι Λευκωσίας και Αμμοχώστου καθώς και υψηλόβαθμοι κληρικοί, ενώ ο Λεμεσού δεν προσήλθε γιατί ήδη είχε εκλατινισθεί και είχε αποκοπεί, κατά τη βεβαίωση των συμμετεχόντων, ενώ ο Λευκωσίας εκπροσωπούσε και τον Πάφου. Φαίνεται ότι ο Βρυέννιος είχε ήδη αποκρυσταλλωμένη αρνητική θέση για το αίτημα των κυπρίων. Αυτό αποδεικνύεται, αφ' ενός μεν, μέσα από τα πρακτικά της συνόδου, αφ' ετέρου δε

μέσα από δικά του κείμενα και επιστολές, κυρίως δε τη μελέτη του για την εκκλησία Κύπρου που παρουσίασε ενώπιον της πατριαρχικής συνόδου στην Κωνσταντινούπολη το 1412 υπό τον πατριάρχη Ευθύμιο Β' (1410-1416), όταν για δεύτερη φορά οι κύπριοι προσέφυγαν στο οικουμενικό πατριαρχείο.

Ο Βρυέννιος, όταν ερωτά αν κατά το διαρρέυσαν διάστημα διακοσίων ετών έγινε οποιαδήποτε προσπάθεια αποκατάστασης της ενότητας της κυπριακής εκκλησίας με τις ορθόδοξες εκκλησίες, δεν αγνοεί την προσφυγή των κυπρίων το 1223 στο οικουμενικό πατριαρχείο, όπου δίκη εκκλήτου, είχαν ζητήσει τη συνδρομή του οικουμενικού θρόνου για να απαλλαγούν από τις αξιώσεις υποταγής στους λατίνους. Στη μελέτη του που παρουσίασε ενώπιον της πατριαρχικής συνόδου (1412) κάνει αναφορά στη δεύτερη επιστολή του πατριάρχη Γερμανού προς τους κυπρίους. Τότε ο πατριάρχης Γερμανός στην πρώτη συνοδική επιστολή του προς τους κυπρίους θέλησε να εφαρμόσει την οικονομία, γνωρίζοντας ότι η σύγκρουση με τους κρατούντες θα ήταν ατελέσφορη. Έτσι, κρίνει ότι η χειρονομία υποταγής των επισκόπων στους αντίστοιχους λατίνους, αν και είναι σημαντική, εν τούτοις πρέπει να μετανοήσουν και να μη οδηγηθούν σε απόγνωση και απελπισία για τη σωτηρία. Τα άλλα δύο θέματα, αυτό της εγκρίσεως του λατίνου επισκόπου για την προαγωγή σε εκκλησιαστικό αξίωμα και εκείνο του εκκλήτου δεν κρίνεται ότι άπτονται της ουσίας της πίστεως, κατ' εξοχήν μάλιστα ένεκα της ηθικής καταπτώσεως και χρηματισμού των λατίνων επισκόπων. Στην ουσία, ο πατριάρχης Γερμανός προτείνει διαλλακτική ή επί το εκκλησιαστικότερο εφαρμογή της «οικονομίας» για το καλό της εκκλησίας.

Ο Βρυέννιος υπέβαλε προς τα μέλη της συνόδου τη θέση - κρίση, ότι όταν γίνεται κατάσταση ενός έλληνα επισκόπου, τότε ο καθιστάμενος ομολογεί ότι ο πάπας είναι «άγιος» και αληθινός διάδοχος του Πέτρου. Ο Αμμοχώστου, υπενθυμίζει έμμεσα κατά την άποψη μας την πρώτη επιστολή του πατριάρχη Γερμανού, την οποία θέλει να αγνοεί ο Βρυέννιος και επεξηγεί, α) ότι αν και γίνεται η ομολογία αυτή στη δήλωση υποταγής, εν τούτοις υπάρχει η προσθήκη «σωζομένης της πίστεως μου» και β) έστω και αν χρησιμοποιείται ο όρος άγιος για τον πάπα, οι έλληνες δεν ομολογούν ότι είναι ορθόδοξος. Το «άγιος» άρα ήταν ταυτόσημο με το ορθόδοξος.

Κατά την άποψη του Βρυέννιου, οι κύπριοι υποτάχθηκαν οικεία βουλήσει και γι' αυτό τους κατακρίνει. Δεν έλαβε υπ' όψη τις πολλές αντιστάσεις στην υποταγή, ούτε έχει προσμετρήσει στις κρίσεις του το γεγονός ότι και οι λατίνοι δέχθηκαν επιδράσεις από τους ορθοδόξους. Κυρίως, δεν γίνεται καμμία αναφορά στο μαρτύριο των δεκατριών μοναχών της μονής Καντάρας, ούτε ερμηνεύθηκε το γεγονός των κατ' επανάληψη προσφυγών στο οικουμενικό πατριαρχείο ως ένδειξη μετάνοιας ή και εμμονής στην ορθόδοξη πίστη. Για το λόγο αυτό λέγει με κυνικό τρόπο: «αφεθήτωσαν μένειν εφ' οίς ηρετίσαντο, μήπως τούτους ανασπάσαι του λάκκου πειρώμενοι, συγκατασπασθώμεν αυτοίς εις απώλειαν» (σ. 193).

III. ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Κατά την οθωμανική περίοδο το πολιτικό και εκκλησιαστικό κέντρο, που καθόριζε τα πράγματα της Κύπρου, μετατοπίστηκε από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, όπως και με την έναρξη της βρετανικής αποικιοκρατίας το πολιτικό κέντρο είχε καταστεί το Λονδίνο. Και ναί μεν κατά την οθωμανική κυριαρχία συνέπιπτε με εκείνο προ της φραγκικής και ενετικής περιόδου κέντρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ο συσχετισμός όμως των εξουσιών ήταν εντελώς διαφοροποιημένος. Τη θέση του βυζαντινού αυτοκράτορα έλαβε η Υψηλή Πύλη, η δε Μεγάλη Εκκλησία από το 1453 δοκίμαζε τη δική της δεύτερη «αιχμαλωσία» υπό τους οθωμανούς μετά τη λατινική. Παραχωρήθηκαν στον οικουμενικό πατριάρχη τα γνωστά «προνόμια», τα οποία ήσαν απολύτως ελεγχόμενα από την εξουσία των σουλτάνων και έπρεπε ο πατριάρχης να εξυπηρετεί τα οποιαδήποτε συμφέροντά και την πολιτική της Πύλης. Παρά όμως τις αντίξοες συνθήκες, κατόρθωσε να στηρίξει το σύνολο των ορθόδοξων εκκλησιών μεταξύ των οποίων και την κυπριακή.

Η ορθόδοξη εκκλησία Κύπρου ναί μεν είχε αποκατασταθεί ως πνευματική και εθνική αρχή του γένους των ορθόδοξων χριστιανών, αλλά, καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου δεν κατέστη δυνατή η πλήρης αποκατάσταση της κανονικότητας της αυτοκεφαλίας της, όπως ήταν πριν από τη φραγκοκρατία - ενετοκρατία. Οι εκλογές και τοποθετήσεις τόσο των αρχιεπισκόπων, όσο και των άλλων επισκόπων στις επαρχίες τους, δεν γίνονταν κατά τον προβλεπόμενο κανονικό τρόπο μιάς αυτοκεφάλου εκκλησίας, αλλά, άλλοτε επιβάλλονταν από τις επιτόπιες οθωμανικές αρχές, άλλοτε από την ίδια την Υψηλή Πύλη, ή κατόπιν των υποδείξεων της, από το οικουμενικό πατριαρχείο. Με απλή παρατήρηση, διαπιστώνεται ότι είναι λίγες οι φορές που οι αρχιερείς εκλέγονται κανονικά. Θα επιχειρήσουμε να διακρίνουμε το βίο της εκκλησίας Κύπρου κατά την οθωμανική κυριαρχία σε τέσσερις περιόδους που έχουν σχέση, τόσο με εσωτερικούς, όσο και με εξωτερικούς παράγοντες.

1. Η πρώτη περίοδος αρχίζει αμέσως με την κατάληψη της Κύπρου από τους οθωμανούς το 1570/1 και εκτείνεται μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνας (1660 μ.Χ. περίπου). Κατά την περίοδο αυτή είχαν αρχιερατεύσει έξι εν συνόλω αρχιεπίσκοποι (Τιμόθεος 1572-1587. Λαυρέντιος 1587; Νεόφυτος 1587-1592. Αθανάσιος 1592-1600. Βενιαμίν 1600-1604 ή 1605. Χριστόδουλος 1606-1641). Η φραγκική και ενετική εκκλησιαστική περίοδος που προηγήθηκε καθώς και το λατινικό βασίλειο, άφησαν αρκετά κατάλοιπα, τα οποία συνέχιζαν να επιδρούν, τόσο όσον αφορά στη δομή της εκκλησίας, όσο και στις συνειδήσεις αρκετών κληρικών που αποδεικνύονταν λατινόφρονες. Βεβαίως, όπως και πριν, έτσι και κατά την οθωμανική κυριαρχία, ο αποδεκατισμένος πληθυσμός της Κύπρου είτε από τους πολέμους είτε από διάφορες θανατηφόρες επιδημίες, ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει βαρείς φόρους υποτελείας. Εξ άλλου, έστω και αν δεχθούμε ότι οι δυτικοί περιηγητές που επισκέφθηκαν την Κύπρο υπερέβαλλαν, με σκοπό να εμφανίσουν τη λατινική περίοδο ως ιδεατή, είναι όντως γεγονός ότι τα μνημεία του πολιτισμού των προηγούμενων περιόδων της ιστορίας είχαν καταστραφεί και εγκαταλειφθεί, γιατί οι οθωμανικές αρχές ενδιαφέρονταν μόνο για τη συλλογή φόρων και όχι για δημιουργία και συντήρηση έργων πολιτισμού. Η γη επίσης παρέμενε ακαλλιέργητη κατά μεγάλο μέρος. Έτσι, ο λαός μαστιζόταν από ένδεια και πολλοί εγκατέλειπαν την Κύπρο, αναζητώντας καλλίτερες συνθήκες ζωής.

Η εκκλησία Κύπρου δεν κατόρθωσε να ανακτήσει την κανονική της δομή και οργάνωση, όπως ήταν πριν τη φραγκική και ενετική περίοδο, δηλαδή αριθμό επισκοπών και επισκόπων, εκλογή και χειροτονία επισκόπων. Εν τούτοις, κατά την έναρξη της οθωμανικής κυριαρχίας συνέβησαν τρία σημαντικά γεγονότα, που σηματοδότησαν την περαιτέρω πορεία της εκκλησίας. Το πρώτο είναι η λεγόμενη αποκατάσταση της και αναγνώρισή της ως της πρώτης θρησκευτικής αρχής έναντι των άλλων χριστιανικών ομάδων, εκτός βέβαια των μουσουλμάνων. Η πράξη αυτή των οθωμανικών αρχών περιλάμβανε τα εξής σημεία, α) τη χορήγηση στους έλληνες ορθοδόξους της ελευθερίας ασκήσεως της πίστεως και της απρόσκοπτης κατοχής των εκκλησιών τους, β) το δικαίωμα της ανακτήσεως των μοναστηριών που είχαν καταληφθεί από τους ίδιους τους οθωμανούς στη διάρκεια της κατακτήσεως της Κύπρου, γ) την άδεια της κτήσεως των οικιών και άλλων ειδών ιδιοκτησίας με την εξουσία της μεταβιβάσεως της σε κληρονόμους, δ) η ορθόδοξη κοινότητα απέκτησε πρωτείο έναντι όλων των άλλων χριστιανικών κοινοτήτων της Κύπρου. Το δεύτερο και σημαντικότερο ίσως γεγονός ήταν η αναγνώριση των κυπρίων κληρικών και λαϊκών ως ορθοδόξων και η εκλογή και χειροτονία του Τιμοθέου ως αρχιεπισκόπου Κύπρου, κατόπιν αιτήματος των κυπρίων, από την ενδημούσα σύνοδο υπό τον πατριάρχη Ιερεμία Β΄ τον Τρανό, με συμμετοχή του Αλεξανδρείας Σιλβέστρου και Ιεροσολύμων Γερμανού. Με αυτές τις κανονικού χαρακτήρα πράξεις αποκαταστάθηκε κατά τινά τρόπο η κανονική τάξη και το κύρος της ορθόδοξης εκκλησίας Κύπρου και η κοινωνία της με τις άλλες ορθόδοξες εκκλησίες, που είχε διασαλευθεί και αμφισβητηθεί κατά την προηγούμενη περίοδο. Αυτό που δεν είχε επιτευχθεί την προηγούμενη περίοδο, ένεκα των εκτιμήσεων αλλά και της αντιδράσεως του Ιωσήφ Βουέννιου, επιτυγχάνεται τώρα, αφού η εκκλησία Κύπρου είχε απαλλαγεί από την υποταγή στην εκκλησία της Ρώμης και στον πάπα. Τρίτον, οι σχέσεις του αρχιεπισκόπου, η εκλογή και η άσκηση των καθηκόντων του, όπως και των άλλων μητροπολιτών καθοριζόταν με την έκδοση Βερατίων από τις αρχές που, με τον τρόπο αυτό αναγνώριζαν την εκλογή και τοποθέτηση του αρχιεπισκόπου και των επισκόπων στις επαρχίες τους.

2. Η κανονική αβεβαιότητα της πρώτης περιόδου εκδηλώθηκε έντονα στη δεύτερη περίοδο, που μπορεί να ορισθεί χρονικά μεταξύ του 1660 και του 1734. Την περίοδο αυτή είχαν αρχιερατεύσει επτά αρχιεπίσκοποι (Νικήφορος 1641-1674. Παρίων Κιγάλας 1674-1678 ή 79. Χριστόδουλος Β΄ 1679; 1682-1685; Ιάκωβος Α΄ ;1691-1695. Γερμανός 1695-1705. Αθανάσιος, πατριάρχης Αντιοχείας, Πρόεδρος Κύπρου 1705/6-1708; 1710; Ιάκωβος Β΄ 1708; 1710;-1718. Σιλβέστρος 1718-1734;). Η Υψηλή Πύλη, για να αντιμετωπίσει τις αυθαιρέσεις και τη διαφθορά των πολιτικών εκπροσώπων της στην Κύπρο, κυρίως όσον αφορά τη συλλογή φόρων, ανέθεσε την ευθύνη αυτή στον αρχιεπίσκοπο και τους άλλους επισκόπους. Έτσι, κυρίως ο αρχιεπίσκοπος και κατά συνέπεια και οι άλλοι επίσκοποι αρχίζουν να αποκτούν κοινωνικό και πολιτικό κύρος, με δυνατότητα να επισκέπτονται αυτοπροσώπως την Υψηλή Πύλη για τα διάφορα θέματα που απασχολούσαν την Κύπρο στο σύνολό της. Πλην όμως, αυτό πολλές φορές συνεπαγόταν υψηλό κόστος για τους ίδιους, είτε με απώλεια του θρόνου είτε με αντίτιμο την ίδια τη ζωή τους, το οποίο βεβαίως συνέβαινε και στις υπόλοιπες περιόδους. Πολλές φορές οι αρχιεπίσκοποι παγιδεύτηκαν ενώπιον των οθωμανικών αρχών ακόμα και από άλλους επίδοξους κληρικούς.

Παρά την κανονική και οργανωτική αστάθεια της εκκλησίας, κατά την περίοδο αυτή, αρκετοί από τους αρχιεπισκόπους και τους άλλους επισκόπους

διακρίνονταν για την ευρεία μάθησή τους. Πολλοί κύπριοι κληρικοί και λαϊκοί πήγαιναν σε δυτικές χώρες, όπως Ιταλία, Γαλλία κ.λπ., όπου τύγγχαναν εξαιρετικής μορφώσεως. Όμως, ένεκα των σπουδών τους σε ρωμαιοκαθολικές σχολές, μερικοί επηρεάζονταν από το ρωμαιοκαθολικό δόγμα. Όπως στην προηγούμενη περίοδο, έτσι και στην παρούσα, υπήρχε παρέμβαση των αρχών στην ανάδειξη των αρχιεπισκόπων, είτε απ' ευθείας, είτε μέσω του οικουμενικού πατριαρχείου που εξαναγκαζόταν για εκλογή, χειροτονία ή και καθαίρεση αρχιεπισκόπων της Κύπρου. Ως σημαντικά γεγονότα της περιόδου αυτής μπορούμε να μνημονεύσουμε α) την προσφυγή του αρχιεπισκόπου Νικηφόρου (1641-1674) προς το οικουμενικό πατριαρχείο που ζητούσε τη συνδρομή του ώστε να ρυθμίσει τις σχέσεις του με τους μητροπολίτες της Κύπρου, δεδομένων των αξιώσεων των μητροπολιτών να απολαμβάνουν των ίδιων προνομίων και του ίδιου κύρους όπως ο αρχιεπίσκοπος, χωρίς να σέβονται την κανονική τάξη των δικαιοδοσιών. Ο πατριάρχης Ιωαννίκιος Β' εξέδωσε συνοδική εγκύκλιο με την οποία ορίζει τις εξουσίες του αρχιεπισκόπου και τα όρια των μητροπολιτών. Μέσα από τη συνοδική αυτή εγκύκλιο επιρόσθετα φαίνεται να σταθεροποιούνται στο εξής οι έδρες του αρχιεπισκόπου στη Λευκωσία, του Πάφου, του Κιτίου (Λάρνακα και Λεμεσός) και του Κυρηνείας.

β) Σημειώνεται επίσης η σύγκληση της συνόδου της Λευκωσίας το 1668, επί αρχιεπισκόπου Νικηφόρου, με την οποία καταδικάστηκε ο καλβινισμός. Το κείμενο καταδίκης κρίθηκε ύποπτο για ρωμαιοκαθολικισμό, γι' αυτό ο συντάκτης του Παριών Κιγάλας έπρεπε να συντάξει ορθόδοξη ομολογία πίστεως την περίοδο αυτή. Εξ άλλου όμως, αποδεικνύεται η ενασχόληση με θεολογικά ζητήματα της εποχής αυτής.

3. Με την ανάρρηση στο θρόνο της εκκλησίας Κύπρου του φωτισμένου αρχιεπισκόπου Φιλοθέου (1734-1759), σηματοδοτείται η έναρξη της τρίτης περιόδου της ιστορίας της εκκλησίας Κύπρου κατά την οθωμανική κυριαρχία, η οποία εκτείνεται μέχρι και την αρχιερατεία του αρχιεπισκόπου και εθνομάρτυρα Κυπριανού (1810-1821). Η περίοδος αυτή περιλαμβάνει εν συνόλω τέσσερεις αρχιεπισκόπους (Φιλόθεος 1734-1759. Παΐσιος 1759-1767. Χρυσάνθος 1767-1810. Κυπριανός 1810-1821). Ο αρχιεπίσκοπος Φιλόθεος έδωσε ώθηση στα γράμματα με την ίδρυση της σχολής στην αρχιεπισκοπή και σε άλλες πόλεις της Κύπρου. Την ίδια εποχή λειτουργούσε και σχολή στη Μονή Κύκκου, όπου δίδασκε ο Εφραίμ ο Αθηναίος, μετέπειτα πατριάρχης Ιεροσολύμων (1766-1770). Ο Φιλόθεος ολοκλήρωσε τον καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη, τον οποίο άρχισε ο προκάτοχός του Σίλβεστρος (1718-1734). Επί Φιλοθέου και κατόπιν δικής του πρωτοβουλίας άρχισε η καταγραφή σε κώδικα της αρχιεπισκοπής προϋπαρχόντων σημαντικών κειμένων και στη συνέχεια όλων των κειμένων που αφορούν την εκκλησία Κύπρου, γνωστό ως Μεγάλο Κώδικα, σήμερα σημαντική πηγή ιστορικών πληροφοριών.

Ένα θέμα που αφορά ίσως και την αγιολογική μας έρευνα ήταν η προσπάθεια, τόσο του αρχιεπισκόπου Φιλοθέου, όσο και του διαδόχου του Παΐσιου, να μεταφέρουν από τη Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους την κάρα του αγίου Μιχαήλ Συνάδων για την αντιμετώπιση της επιδημίας της ακρίδας που μάστιζε κάθε χρόνο την Κύπρο.

Εξ άλλου, κατά την περίοδο της αρχιεπισκοπίας του Χρυσάνθου (1767-1810), παρά τα δεινά που είχε επισωρεύσει η εγκληματική διοίκηση του διοικητή της Κύπρου Μπακή, παρατηρήθηκε πνευματική άνθιση με την έκδοση στην Ενετία

ακολουθιών κυπρίων αγίων, πράγμα που σημαίνει την ανεπτυγμένη τιμή των κυπρίων αγίων. Επίσης, την ίδια αυτή περίοδο, ο αρχιμανδρίτης Κυπριανός εξέδωσε στην Ενετία την Ιστορίαν Χρονολογικήν της Νήσου Κύπρου, αφιερωμένη στον αρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο. Κατά την ίδια αυτή περίοδο η Κύπρος ανέδειξε και δύο νεομάρτυρες, έστω και αν δεν μαρτύρησαν στην Κύπρο, τον Γεώργιο που μαρτύρησε στην Πτολεμαίδα (25 Απριλίου 1752) και τον Πολύδωρο στη Νέα Έφεσο (3 Σεπτεμβρίου 1794). Το ίδιο αναμνηστικό έργο συνέχισε και ο εθνομάρτυρας Κυπριανός, ο οποίος ίδρυσε την Ελληνική Σχολή δίπλα στην αρχιεπισκοπή. Ενδιαφέρθηκε για την ευημερία του λαού και τη μόρφωσή του. Αντιμετώπισε με λογικά επιχειρήματα την επιδημία της ακριδας, πρόβλημα που αντιμετώπιζε από αρχαιοτάτων χρόνων η Κύπρος, και προσπάθησε να πείσει τους ανθρώπους να απαλλαγούν από δοξασίες και να καταπολεμήσουν οι ίδιοι τη μάλιστα αυτή. Η περίοδος αυτή σφραγίστηκε με τη θυσία του αρχιεπισκόπου, των μητροπολιτών, ανωτέρων κληρικών και εξεχόντων λαϊκών προσώπων στις 9 Ιουλίου 1821.

4. Η τέταρτη και τελευταία περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας αρχίζει με την εκλογή του διαδόχου του εθνομάρτυρα Κυπριανού αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου και τελειώνει με την μετάβαση της εξουσίας από τους οθωμανούς τούρκους στους Άγγλους το 1878. Κατά την περίοδο αυτή είχαν αρχιερατεύσει επτά αρχιεπίσκοποι (Ιωακείμ 1821-1824. Δαμασκηνός 1824-1827. Πανάρετος 1827-1840. Ιωαννίκιος 1840-1849. Κύριλλος Α΄ 1849-1854. Μακάριος Α΄ 1854-1865. Σωφρόνιος 1865-1900). Μετά τη σφαγή της ιεραρχίας της Κύπρου, οι κύπριοι απευθύνθηκαν στον Αντιοχείας λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας, να αποστείλει αρχιερείς στην Κύπρο για να εκλέξουν και χειροτονήσουν αρχιεπίσκοπο και μητροπολίτες. Κατόπιν συνεννοήσεως με το οικουμενικό πατριαρχείο, όντως ήλθαν στην Κύπρο οι μητροπολίτες Επιφανείας Ιωαννίκιος (κυπριακής καταγωγής), Σελευκείας Γεννάδιος, και Εμέσης Μεθόδιος, οι οποίοι, το Δεκέμβριο του 1821 χειροτόνησαν ως αρχιεπίσκοπο τον οικονόμο του Αποστόλου Βαρνάβα Ιωακείμ, τον αρχιμανδρίτη Πανάρετο ως Πάφου, τον αρχιμανδρίτη Λεόντιο ως Κιτίου και τον έξαρχο Δαμασκηνό ως Κυρηνείας.

Παρά το συγκλονιστικό γεγονός της 9^{ης} Ιουλίου 1821, σχεδόν το σύνολο των αρχιεπισκόπων και ιεραρχών της κυπριακής εκκλησίας, αν και η εξουσία τους περιορίστηκε δραστικά από τις αρχές, κατέβαλαν προσπάθειες για την πνευματική ανύψωση του λαού. Μετά από τριών αιώνων δουλεία στον οθωμανικό ζυγό, η Κύπρος καθίσταται βρετανική αποικία από το 1878. Ο ιστορικός της εκκλησίας Κύπρου John Hackett είχε εκτιμήσει ότι οι έλληνες της Κύπρου είχαν δεχθεί ευμενώς την κατάληψη της από τον Ριχάρδο Λεοντόκαρδο εναντίον του Ισαακίου Κομνηνού το 1191. Στην περίπτωση της μεταβίβασης της εξουσίας από τους οθωμανούς τούρκους στους Άγγλους θέλει να βεβαιώσει τους κυπρίους ότι δεν θα τύχουν της αυτής μεταχείρισης όπως πριν. Η ιστορική πραγματικότητα είναι διαφορετική με πολλές εκπλήξεις.